

Kuidas mäletada Jaan Kaplinski?

(22. I 1941 – 8. VIII 2021)

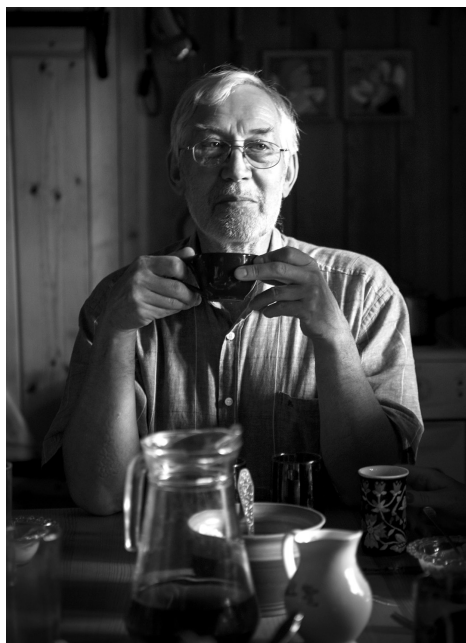

Foto: Alar Madisson

Jaan Kaplinski pärandi suurus on veel hoomamatu. Aeg tema lahkumisest on liiga lühike, et adekvaatselt hinnata selle tähendust meie vaimuilmale.

Kes oli Jaan Kaplinski?

Suur luuletaja, kes suutis oma erilise sõnaväega tagasi kutsuda kaotsi läinud hinge. Valgusest tulnud ja valgusesse tagasi läinud sõnumitooja. Keele ja meele seoste lahkaja, kultuuride ja ajastute kõrvutaja. Teadlane, antropoloog ja filoloog, keeleuurija, looduse ja inimeste vaatleja, iseendagagi eksperimenteerija, peenimate meeleliste kogemuste ja hingevirvenduste analüütik.

Tõeotsija, mõttetark, ajaloo, kultuuride saatuse ja inimelu tähenduse üle juurdleja. Keelefilosoof, kes nägi keelt kui looduslikku ökosüsteemi, universaalse evolutsiooniprotsessi osa. Maailmakodanik, avalis meeleiga igavene rändur, väsimatu koguja ja külvaja.

Vaimuaristokraat ja maamees, mõtted rändamas maailmaruumis, juured sügaval Vana-Võromaa mullas, hing haige puhta looduse, vanade tavade, igiomase keelepruugi hääbumist jälgides.

Kaplinski maine isik oli paljude jaoks kauge ja iseäralik. Raamatutes „Isale” (2003) ja „Seesama jõgi” (2007) on ta oma identiteediotsinguid kirjeldades tavatult avameelne. Idamaiste tarkade tee kõiksuse tunnetamise läbi iseenda oli talle loomuomane. Oma siseheitlusi eritles ta universumi tumeainet uuriva täheteadlase täpsusega. Nende vaatlustulemuste tõlgendamiseks on ta leidnud usaldusväärse vahendaja: Kanadas elav kirjandus-

teadlane Thomas Salumets on kirjutanud Kaplinski isiku ja loomingu seoseid lahkava põhjaliku monograafia „Kujuneda sunnita: mõtestades Jaan Kaplinski” („Unforced Flourishing: Understanding Jaan Kaplinski”, 2014, e k 2016).

Kaplinski looming kuulub eesti kirjan-duse tippu. Tema noorusaja luulet teavad kõik. „Tolmust ja värvidest” (1967) on ammu kooliklassika raudvara. Tema tee-konda üha täpsema ja askeetlikuma enese-väljenduse poole on võimalik jälgida 2000. aastal ilmunud 900-leheküljelise valikkogu „Kirjutatud” ja seda saatva Hasso Krulli kongeniaalse järelsõna juhatusel.

Keeleinimesed on teadlikud Kaplinski aastatepikkusest konfliktist keelekorralda-jatega. Selle konflikti põhimõttelist tähen-dust kinnitas ta tavatu žestiga, loobudes kümme aastat tagasi eesti kirjakeeles luu-letamisest (küll aga avaldades luuletusi võro ja vene keeles). Nii Kaplinski autentse luulekeele otsingud kui ka tema protest normatiivse keelekorralduse vastu on jät-kuks tema filosoofilistele mõtisklustele keelest kui tõeluses orienteerumise vahen-dist ja samal ajal terviklikust iseorganisee-ruvast ökosüsteemist. Tema vaimseks tes-tamendiks võibki pidada keelefilosoofilisi arutlusi koondavat raamatut „Eesti, esto-ranto ja teised keeled” (2020).

Keel on olnud Kaplinski huvide kes-kmes üliõpilaspõlvest peale. 1958. aasta sügisel astusime mõlemad Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda, Kaplinski prant-suse ja mina eesti filoloogiat õppima. Juba esmakursusel sai Janka, nagu me teda kut-susime, meelispagaks ajaloo-keeleteadus-konna raamatukogu ehk seminarka, mis asus tollal peahoone katusealuses. Jankal oli seal oma püsilaud, millele kuhjusid mitmes keeles raamatud, alates tsaariajal ilmunud paksudest venekeelsetest filo-soofiaköidetest kuni Eesti ajast säilinud prantsuse- ja saksakeelsete väljaanneteni. Erinevalt kaasüliõpilastest, kes pidid oma

laua lahkudes puhtaks tegema, lubati Jaa-nil raamatukuhi ööseks lauale jätta, et siis järgmisel hommikul lugemist jätkata. Sõp-rade ringis oli ta meelsasti nõus jagama oma teadmisi moodsa prantsuse luule, ameerika keelefilosoofia või Ida ja Lääne kultuurierinevuste üle. Jaanist sai kiiresti omainimene ka orientalistika kabinetis, mis tegutses Pent Nurmekunna ja tollal alles kolmanda kursuse üliõpilase Linnart Mälli eestvedamisel, koondades jaapani, hiina ja india kultuuri huvilisi.

Erinevalt levinud kujutlustest nõu-kogudeaegse vaimuelu üheülbalsuse kohta iseloomustasid Kaplinski üliõpilas-aastate Tartu akadeemilist keskkonda ägedad filosoofilised vaidlused ja ka püü-ded taastada eesti kultuuri puruksrebitud mälusidemeid. Rein Veidemann on nime-tanud 1957. aastat kultuurilise plahva-tuse aastaks, pidades silmas Loomingu Raamatukogu ilmuma hakkamist. Kuid kasutati ka iga muud võimalust osa saada väljaspool raudset eesriiet toimuvatest sündmustest ja kultuurihoovustest, seal-hulgas isiklike sidemete kaudu Välis-Eestis elavate sugulastega, kelle toidu- ja rõiva-saadetistesse oli sageli peidetud raamatuid ja ajaleheväljalõikeid. Kaplinski sugulane oli Rootsisis elav kirjanik ja kriitik Arvo Mägi, kelle saadetud Eesti Kirjanike Koo-peratiivi väljaanded jõudsid Jaani kaudu ka tema sõprade ringi. Jaanile avaldas eriti sügavat muljet Karl Ristikivi ja Bernard Kangro luule.

Noorte filoloogide hulgas levisid juba kuuekümnendate alguses strukturalismi ja keelelise relativismi ideed, arutati Noam Chomsky, Benjamin Lee Whorfi, Levy Straussi, Roman Jakobsoni vaateid, uudislikud olid Juri Lotmani semiootika-loengud, mille mõju ulatus Jaak Põldmäe kaudu ka eesti luule uurimisse. Loomingu Raamatukogus avaldatud Norbert Wieneri teose „Küberneetika ja ühiskond” (1969) mõjul fantaseeriti tehisintellekti võima-

luste üle. Paul Ariste, Arnold Kask, Paula Palmeos ja teised „eestiaegsed” õppejõud kutsusid üliõpilasi mõtisklema keele ajaloo, eestikeelse kultuuri sünni, soome-ugri maailma üle. Tollasest mõttemaailmast annab aimu Kaplinski essee „Kirjanduse tähendusest” (Looming 1968, nr 3), millest võib välja lugeda tema hilisemate mõtete lähtekohti. Peale ülikooli lõpetamist kaaluski Kaplinski tõsiselt teadlasekarjääri. 1968. aastal astus ta matemaatilise lingvistika aspirantuuri, mis jäi lõpetamata. Aastail 1968–1972 olime koos Ülo Vooglaiu sotsioloogialaboris, mille vabameelne ühiskonnakriitiline õhkkond talle sobis.

Praha kevade tankidega mahasurumise järel 1968. aasta augustis sumbus mõne aastaga ka Tartu vaimu haaranud tõusulaine. Seitsmekümnendatel sattusid taas löögi alla vahepeal vabamalt levinud „läänelikud” teooriad, ideoloogiliselt kahtlased luuletused, nõukogude inimesele ebasobivad vaated. Brežnevi aja umbses õhkkonnas asendus akadeemilise nooruse optimistlik uuenduste ja kultuurilise avatuse ootus pettumuse, eneseiroonia ja kontemplatsiooniga.

Kaplinski pelgupaigaks ja ühtlasi oluliseks uute ideede allikaks sai sel ajal töö Tallinna botaanikaaias. Meelerahu tõi oma maakodu rajamine. Tema luules muutus valdavaks inimelu loomuliku lihtsuse seotus looduse hingestatusega, esseistikas põimuvad looduskogemused filoloogi ja kultuuriantropoloogi vaatega. Andunult süüvis Kaplinski eesti regivärsilise rahvalaulu väärtustesse, avastades seoseid soome-ugri maailma ja Ida kultuuridele omase vaimuilmaga. Keskendudes keelele kui kultuuri ja looduse vahelülile, tõlgendas Kaplinski inimese sisemaailma muutumist keeleliseks sõnumiks kui keele osalust korra ja kaose universaalses vaheldumises. Selle mõttega sisenes Kaplinski tänapäeval olulisse teemaderingi, mis puudutab inimvaimu

loomuliku arengu ja tehisintellekti vahelisi suhteid, jõudes nii inimkultuuri tulevikuga seotud eksistentsiaalsete küsimusteni. Kaplinski nägi loomulikus keeles iseseisvat ökosüsteemi, mis aitab inimesel toimida järjest keerukamas väliskeskkonnas. Sestap hoiatas Kaplinski keele kui elusa iseorganiseeruva süsteemi kunstlike reeglistikule ja masinaloogikale allutamise eest. Ta kõrvutas sõnade tähendusvälju elusolendite ökonõisidega, millele asjatundmatu sekkumine võib tuua korvamatut kahju. Neid teemasid aastakümneid käsitlenud Kaplinskit võib julgelt nimetada keeleökoloogia teerajajaks.

Erinevalt nendest, kes kardavad välismõjusid ning tahaksid eesti keelt ja kultuuri kaitsta kultuuriõkete rajamisega, uskus Kaplinski vabalt toimiva keele loomulikkude võimesse kohandada ja seedida võõrmõjusid, hüljates keele loomuliku loogikaga mittesobivaid vorme ja muutudes järjekestva uuenemise käigus aina mitmekesisemaks ja rikkalikumaks. Pealesurutud kitsenduste ja keelevaistule vastukarva olevate kunstlike uuenduste asemel soovitas ta otsida uute nähtuste tähistamiseks sobivaid keelendeid rahvaluule ja murdekeele varamust ning olla iseäranis avatud luuletajate ja laste keelemängudele.

Mure eesti keele ja kultuuri loomuliku arengukeskkonna hävimise pärast läbis aastakümnete jooksul nii Kaplinski kirjutisi kui ka ajendas tema avalikku tegevust. Kui 1980. aasta sügisel lahvas venestamisvastane pingeline noorte protestiaktsioonides Tallinnas, veenis Kaplinski oma sõpru protestijate vastu tarvitatud vägivalle ja eesti keele riiklikule ahistamisele avalikult vastu hakkama. Tema algatusel sündis neljakümne kiri. Mulle andis selle allakirjutamiseks oma kodu Jaan ise ja ma mäletan seesmise vabaduse tunnet, mis sellest päevast hinge jäi.

Mihhail Gorbatšovi reformid avasid 1980-ndate lõpul ka Eestis sõnavabaduse

värvavad. See andis Kaplinskile võimuse avameelselt kaasa rääkida poliitilistel teemadel, sealhulgas seletada eeskätt soomekeelsetele lugejatele stalinismi ja hitlerismi sarnasust, kuid samal ajal väljendada kriitilisi mõtteid kodumaiste arengute suhtes. 1992. aastal astus Kaplinski korraks läbi ka praktilisest poliitikast, kandideerides edukalt Riigikokku. Oma küllaltki pessimistlikke muljed Eesti poliitikas osalemise kogemusest jagab ta raamatus „Poliitika ja antipoliitika” (1992). Vägaagi tänapäevaselt kõlavad Kaplinski hoiatused rahvast haritlastele vastandava retoorika ohtlikkusest.

Raudse eesriide langemine oli Kaplinski jaoks võimalus muutuda maailma-ränduriks mitte ainult mõtteilmas. Abstraktsioonidena eksisteerinud Ida ja Lääs muutusid geograafiliseks reaalsuseks tegelike helide, värvide ja lõhnadega. Kaplinski kirjutatusse ilmus uue žanrina filosoofiline reisikiri. Avatud maailmas said küsimused kodumaast, juurtest ja põlvnemisest, Itta või Läände kuulumisest uutmoodi tähenduse, muutudes reaalseteks valikuteks.

Küsimusele, kus on ta kodumaa, vastas Kaplinski oma viimases rännuraamatus „Piirpääsukese Euroopa” (2020) viitega linnu kõrgele taevasse ulatuvatele lennukaartele ja samal ajal muutumatule pesatruudusele.

Jaan Kaplinski oli ja on maailma mõõtu mõtleja ja kirjanik, eesti kirjanikest kosmopoliitsem, samal ajal kõige sügavamate juurtega eesti mullas ja keeles. Tema loomingus peitub ideede ja mõtete rikkus, mille tähendus tuleviku jaoks on nagu iidse mõistujutuse targa käest paran-duseks saadud paun erinevate seemnetega. Päriljail tuleb pärandi kätte saamiseks need seemned maha külvata. Parim viis mäletada Kaplinski olekski Kaplinski keskuse rajamine, kus huvilised eri maadest ja teadusaladelt saaksid uurida, arutada ja edasi arendada rikkalikku ideevaramut, mida sisaldab Jaan Kaplinski elu ja looming. Seda interdistsiplinaarsete ideede valdkonda võiks nimetada ökohumanitaariaks.

MARJU LAURISTIN